

9. ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 104.
10. Державний вісник. – 1918. – 20 червня.
11. Державний вісник. – 1918. – 14 вересня.
12. Державний вісник. – 1918. – 3 жовтня.
13. ЦДАВОВУ. – Ф. 1509. – Оп. 1. – Спр. 99. – 24 а.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 302А. – 51а.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 255. – 4 а.
16. Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917 – 1921 р. р.). – Черкаси.: Ант., 2007. – 280 с.
17. ЦДАВОВУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 72. – 14 а.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. 1062. – Оп. 1. – Спр. 80. – 298 а.
19. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України. – К.: Україна, 2002. – 446 с.
20. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: у 7 т. – Т. 1. – Скрантон, 1962. – 272с.
21. Вісник УНР. – 1919. – 29 липня.
22. Україна. – 1919. – 17 вересня.
23. Подільські губерніальні відомості. – 1919. – 3 вересня.
24. Селянська громада. – 1919. – 25 серпня.

УДК 340.15:347.9(477)«13/16»

ПРАВОВІ СИМВОЛИ У ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОМУ ПРАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Ковальова С.Г., к. ю. н.,
доцент кафедри історії і теорії держави і права
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

У статті аналізуються символи, які застосовувалися в правових обрядах та ритуалах у литовсько-руському праві другої половини XIV – першої половини XVII ст. Розглянуто функціонування правових символів у литовсько-руській юридичній практиці.

Ключові слова: *правові символи, правові обряди і ритуали, звичаєве право, литовсько-руське право, правова етнокультура.*

В статье анализируются символы, которые применялись в правовых обрядах и ритуалах в литовско-русском праве второй половины XIV – первой половины XVII вв. Рассмотрено функционирование правовых символов в литовско-русской юридической практике.

Ключевые слова: *правовые символы, правовые обряды и ритуалы, обычное право, литовско-русское право, правовая этнокультура.*

Kovalyova S.G. THE LEGAL SYMBOLS IN THE LITHUANIAN-RUSSIAN LAW OF THE SECOND HALF OF XIV – THE FIRST HALF OF XVII CENTURY

The article analyzes the legal symbols that were used in legal rites and rituals in the Lithuanian-Russian law in the second half of XIV – first half of XVII century. Considered the functioning of legal symbols in Lithuanian-Russian legal practice.

Key words: *legal symbols, legal rites and rituals, customary law, Lithuanian-Russian law, legal ethnoculture.*

Обраний нашою державою європейський вектор розвитку ставить перед українським суспільством низку нагальних завдань, серед яких важливе місце займає підвищення рівня правосвідомості і правової культури населення. Оптимізації виконання цих завдань сприятиме спирання на глибинні підвалини народної правосвідомості, сформовані протягом багатомісячного розвитку українського права. Тож вивчення історії вітчизняного права не втрачає не лише пізнавального, а й ідеологічного та виховного значення. Цікавим для вивчення правового менталітету українців періодом є доба так званого литовсько-руського права, яке сформулося на підвалинах давньоруського права і функціонувало на наших землях впродовж другої половини XIV – першої половини XVII ст., коли більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського, а згодом, з 1569 р., – Речі Посполитої (втім, за умовами Люблінської унії, на українських землях продовжувало діяти литовсько-руське право, а не запроваджувалося польське). Саме цей період позначився «проривом» українського суспільства із феодалізму в Ранній Модерний час, однак народна правова свідомість зберігала установлені правові обряди та процедури, що походили ще з давньоруського звичаєвого права і широко застосовувалися в українських судах – як дер-

жавних (судах воєвод і старост, а після судової реформи 1564–1566 рр. – земських, гродських та підкоморських), так і недержавних (третейських, копних). Відтак, держава санкціонувала існування звичаєвих норм, тим самим визнаючи їхню практичну значущість та ефективність.

Вивченню руських правових символів та обрядів приділяли певну увагу вчені XIX ст. Російський вчений М. Павлов-Сильванський розглянув символічні елементи руських і німецьких правових обрядів, в яких фігурують руки, дерен, солома, гілки тощо [1]. Порівнюючи обряди двох народів, вчений дійшов висновку щодо спільного їх походження з індо-арійського коріння.

Представник історичної школи права М. Іванішев та історик народницького напрямку О. Єфименко, які досліджували діяльність копних судів на руських землях Великого князівства Литовського, вказували на деякі з обрядів, що застосовувалися у копному судочинстві [2; 3]. Однак дослідниками не ставилося за мету проаналізувати сутність обрядів, що мали юридичне значення; ними лише було вказано на існування таких символів.

Учні М. Іванішева М. Владимирський-Буданов та Ф. Леонтович стояли біля витоків школи західноруського права, яка об'єднала вчених-істориків права, що досліджували литовсько-руське право XIV–XVI ст. Вивчаючи руське право періоду-

ду Київської Русі та вказуючи на право Велико-го князівства Литовського як на його органічне продовження, вчені по-різному оцінювали наявність символів у руському та литовсько-руському праві. М. Владимирський-Буданов не акцентував увагу на правових символах у руському праві на різних етапах його розвитку [4], але вказував на обряд ставлення шапки у литовсько-руському праві [5] (цей обряд був докладно проаналізований також польським дослідником ХХ ст. В. Кулісевичем [6]). На відміну від М. Владимирського-Буданова, Ф. Леонтович вважав, що символічна форма панувала у старі часи в праві слов'ян так само, як і інших народів; вчений вказав на існування у слов'ян таких правових символів, як посадження князя на «стол» як символ надання йому влади, постриження хлопчика як символ його ініціації, передача дерну як символ передачі земельних прав тощо [7, с. 29]. Однак Ф. Леонтович обмежився лише загальними вказівками на існування символів у слов'янському праві, не проаналізувавши практики їх функціонування.

У нашій роботі поставлено за мету встановити та проаналізувати правові символи, які застосовувалися у литовсько-руських правових обрядах другої половини XIV – першої половини XVII ст., та показати практику їх застосування.

Слід вказати, що наявність правових символів характеризує насамперед звичаєве право, яке, будучи сформованим ще у додержавні, язичницькі часи, було елементом усної культури, що була більше культурою жесту, ніж слова, оскільки її носії були у своїй основній масі неписьменними. Для людини середньовіччя зовнішні обряди, ритуали та символи надавали юридичної значущості, правомірності її діям. Культура жесту у середні віки була поширеною як серед мешканців сільських і міських общин, так і серед шляхти та козацтва, відтак, традиції використання символів у правових обрядах, міцно вкорінені у правовий менталітет багатьох верств населення, зберігалися в українському суспільстві навіть тоді, коли пануючим регулятором суспільних відносин стало писане право.

Одним із найбільш важливих для литовсько-руського права символів була земля. Сакралізація землі як основи колективного виживання спільноти характерна для всіх землеробських цивілізацій. Ще протоукраїнці поклонялися землі як силі, що підтримує справедливість і карає порушників порядку. Міцно вкорінені в народну свідомість язичницькі образи та уявлення не зникли навіть із впровадженням християнства. Землю використовували як символ при розгляді судових справ і у Київській Русі, і у Литовсько-Руській державі. У давньослов'янському переказі Григорія Богослова (XI ст.) згадується про язичницькі вірування, що зберігалися у слов'ян: «Он же дърън (дерен – трава, що виступала символом волосся матері-землі) въскроушь (від «кроїти» – різати) на главе покладая, присягу творить» [8, с. 147].

У справах, що розглядалися копними судами, земля сприймалася як найвірніший свідок, тому вона виступала символом судової клятви. Присягаючи, землю цілували або їли її (до сьогодні дійшов вираз «Хоч ти землю їж – не повірю»). Клятва землею вважалася непорушною. Вважалося, що земля не подарує тому, хто не дотримав слова. За порушення клятви земля карала тим, що розступалася і поглинала винуватого (звідси клятва «Земля нехай піді мною

розступиться!» [9, с. 243]). Із прийняттям християнства для руської людини значення землі як символу розширилося. За Біблією, земля не терпить пролиття крові, особливо невинної. Згідно з народними повір'ями пролиту на землю кров треба відразу ж засипати. За руським копним правом XVI ст., вбивство розглядалося як «змаза ґрунту» – осквернення землі. Пошуки вбивці для селянина-землероба набували сакрального значення.

Земля використовувалася як символ і у приватно-правових, і у публічно-правових відносинах. Наприклад, при укладанні угод про купівлю-продаж одного з найважливіших для середньовічної людини видів майна – худоби – покупець насипав жменьку землі на спину щойно купленої корови, коня, кози, вівці тощо. Цей обряд скріплював угоду і, на думку покупця, надавав життєвої сили купленій худобі. Землю сипали на схилену голову знов обраного козацького ватажка, що мало символізувати зверхність козацької громади над нею ж обраною владою.

У ході судової реформи 1564–1566 рр. були створені підкоморські суди, що розглядали шляхетські земельні спори. Процедура вирішення земельних суперечок у Литовсько-Руській державі обставлялася урочисто. В обряді використовувалася земля: сторони та свідки, приносячи присягу, ходили по межі із землею на голові. Застосування цього обряду в підкоморських судах можна пояснити тим, що не лише у селянській, але й у шляхетській правосвідомості зберігалася сакралізація землі. На таке сприйняття землі вказує те, що пізніше у цьому обряді її замінили іконою.

М. Павлов-Сильванський вказав на те, що подібні обряди застосовувалися не тільки на руських землях: з угорського акту 1360 р. дізнаємося, що «Хомі і Михайло Хапи, роззувшись та знявши пояси, поклавши на голову грудки землі, за існуючим звичаєм клястися землею, поклялися, що та сама земля, яку вони обійшли і відвели вказаними межами <...> є земля їхнього володіння Полянка і до неї належить» [1, с. 345]. У Сілезії цей обряд був узаконений Оппельським Статутом 1562 р.: «Селянин (приносячи присягу – С. К.) має роздягнутися до сорочки, стати на коліна в ямі, виритій на один лікоть углуб, тримати на голові дерен, не мати при собі ані ножа, ані зброї, і таким чином приносити присягу» [8, с. 149]. О. Афанасьєв вважав, що така подібність символів та обрядів пояснюється тим, що Сілезію населяли слов'яни, а в угорському акті йшлося про слов'ян з околиць Угорщини – чехів чи русинів [8, с. 149]. Отже, збережені в литовсько-руському праві символи, пов'язані із землею, мають давнє походження і їхнє виникнення відноситься, очевидно, ще до язичницьких часів.

Поширеними правовими символами у литовсько-руському праві були частини людського тіла: голова, руки і ноги. У судових актах XV – першої половини XVII ст. часто згадується так зване «ставлення шапки»: одна зі сторін, послаючись на свідка, на знак своєї впевненості у тому, що його показання будуть на її користь, закладала певну суму грошей; як символ закладу на стіл покладалася шапка. Інша сторона або відмовлялася приставити свою шапку, що означало визнання правоти супротивної сторони і відмову від подальших судових дебатів, або приймала виклик і «приставляла шапку». Суддя визначав термін представлення в суд свідка і

вирішував справу згідно з його свідченням. Закладена сума частково йшла на користь суду, частково – стороні, на чію користь давав показання визначений свідок. Як приклад, наведемо запис судової справи між Янчиком Корчмитом і Матеем Несторовичем. Янчик запропонував вислухати свідоктво своєї жінки: «Я готов ставлю шапку с трех рублей до жоны свое». Матей шапку теж приставив. Жінка підтвердила істинність слів Янчика, тоді «тот Матей еще не маючи досыть на повести ее, ставил шапку с полтины до иных светков... Янчик теж шапку приставил» [5, с. 38]. М. Владимирський-Буданов, Ф. Леонтович, О. Єфименко вважають, що шапка у цьому випадку фігурувала як символ голови [5, с. 105; 10, с. 71; 3, с. 19–20].

У 1539 р. гродненський суд розглядав справу між міщанами Романом Кудієвичем та Васицею Інцовою. Позивачка Васиця вимагала від Романа повернення їй її дочки, запроданої нею у закупи; Роман стверджував, що Васиця продала йому дочку у холопство, у чому ставив шапку до свідка Гришка Митьковича. Однак свідок підтвердив показання позивачки. Цікавим є вмотивування суддею свого рішення: «Видячи реч неслушную, которая есть противна праву Божьему ту теж и хрестьянскому, <...> тую девку з неволи вызволил, бо то не есть реч годная абы matka мела дочку або отець сына в неволю вечную продавати, хйба можеть запродаати» [11, с. 38–39].

«Ставлення шапки» вживалося у всіх судах Литовсько-Руської держави аж до вищого суду – великокнязівського – включно.

У деяких правових обрядах як символ виступала нога. Переможець у поєдинку ставив свою ногу на тіло переможеного супротивника, тим самим затверджуючи свою зверхність над ним. У старовинних українських переказах зустрічаємо відомості про те, що підсудних били по ногах; отриманим таким чином зізнанням судді йняли більше віри. Етнологи стверджують, що звідси виник вираз «у ногах правди немає», у наш час переосмислений як запрошення сідати [9, с. 401].

І. Черкаський та О. Єфименко зазначають, що в українських копних судах при посиленні на свідків існував правовий обряд, який полягав у тому, що позивач зіставляв свою голінку з голінкою свого супротивника [12, с. 92; 3, с. 19–20]. Достатніх даних про значення цього давнього ритуалу дослідники не мають, але стверджують, що суд надавав йому дуже серйозного значення, називав його «слухним» і «сміливим», і вважав його за найбільш вагомий. Про важливість цього ритуалу для копного судочинства свідчить той факт, що протягом майже ста років судові акти фіксують його застосування всього два рази. Так, у 1582 р. копа розглядала справу про злочинство: «Пилип <...> мовил до старца Микиты <...>; естлиж то будет неправда, же того он [Микита] мне не поведал, тогды в том моя нога и его нога, пока то на него слухным доводом доведу <...> Обачивши то старцы и вся копа, иж того Пилипа слухное сведецтво и смелое постановление ноги з ногою» [13, с. 63]. Етнокультурна символіка ноги – рух, життя, здоров'я [9, с. 401], відтак, можемо припустити, що, вдаючись до вказаного ритуалу, сторони присягалися в істинності своїх слів власним життям.

Рука, яка символізувала добровільність, свідомість дій особи, ширість і чесність її намірів

та згоду на настання відповідних юридичних наслідків, також використовувалася у низці обрядів. Можна помітити аналогію деяких з них із такими у праві інших європейських народів. Наприклад, наречений просив руки дівчини у неї та у її батьків; цей ритуал, очевидно, пов'язаний із тим, що подання руки символізувало згоду нареченої на шлюб. Рука самого нареченого (згодом – чоловіка) символізувала, що відтепер жінка переходить під його захист і владу (порівняймо з формами шлюбу в Давньому Римі – *cum manu* та *sine manu*). Тримання членів подружжя за руки, на думку етнологів, символізувало магічний знак любові [9, с. 511].

В середньовічних українських судах, як і в судах інших європейських народів, застосовувався такий вид доказів, як присяга. Її давали, поклавши руку на Біблію або на хрест, що символізувало правдивість слів особи та її готовність відповісти за свої слова перед Богом. Вкажемо, що у ст. 37 Новгородської Судної Грамоти XV ст., де йдеться про присягу в непричетності до втечі та переховування біглого холопа, прямо приписано: « А не скажет кто того человека у себя по крестному целованию, да и руку даст, что там ему не бытьъ » [14, с. 304].

Ритуали із застосуванням руки широко застосовувалися у договірних відносинах як на руських землях Великого князівства Литовського, так і на інших руських землях. Так, у ст. 24 Новгородської Судної Грамоти вказано: «А кто с кем ростяжутся о земле, а почнет просить сроку на управы <...>, ино ему дать один срок на сто верст три недели, <...> да и по руце ему ударити с ытцом своим» [14, с. 303]. Укладання угоди за литовсько-руським правом супроводжувалося рукобиттям – ритуалом взаємного удару сторін по руках. За ст. 32 Псковської Судної Грамоти, договір поручительства також скріплювався обрядом рукобиття: «И тот истец по ком рука дана, <...> молвит так: аз, брате, тебе заплатил то се(ре)бро за тою рукою, <...> а исцу знати поручника в своем серебре, кто по ком руку дал» [14, с. 334]. Закріплену рукобиттям угоду вже не можна було безпідставно розірвати. Особа, яка не виконувала умов угоди, плямувала свою репутацію в очах спільноти.

На нашу думку, правові ритуали, в яких символом виступали частини людського тіла, мали продемонструвати, що особа готова відповідати за істинність своїх показань цілісністю власного тіла.

Ще одним символом, що використовувався для надання угоді більшої сили, були міцні напої: пиво, медовуха, вино тощо. Напій, питтям якого завершувалася (і остаточно закріплювалася, набувала юридичної сили) угода, називався могорич, а свідки ритуалу – могоричники. На думку дослідника українського звичаєвого права М. Бедрія, факт пиття могорича надавав можливість краще зафіксувати в пам'яті умови договору, що зазвичай мав усну форму, та встановити більш доброзичливі відносини між сторонами цивільно-правової угоди [15]. Додамо, що в українських актах фігурують численні записи про факти випиття могорича, тож обряд застосовувався і при письмовій формі укладення договору. Так, у 1359 р. Ганна Радивонкова продавала майно пану Петру Радціовському. Сторони разом зі свідками «пили могорич оу бибицкого оу дому за копу грошей» [16, с. 34]. У 1366 р. той же пан Радціовський купив дідицтво у братів Шульжичів. Могорич пили «оу

аньдрька оу дому лысого. За две гривне веснии, меду за гривну, а пива за гривну» [16, с. 39]. У продажному запису Хоньки Васькової Каленикового монастиря дякону Івану Губці та його брату Федору (1378 р.) вказувалося, що «пили могорич в Олеша в дому за пол гривни грошюв» [17, с. 26]. Тож інформація про пиття могорича обов'язково вносилося до тексту продажного запису поряд з умовами договору. Відтак, факту випиття могорича надавалося правове значення: якщо до його випиття сторони мали право змінити умови договору чи відмовитись від його укладення [18, с. 378–379], то після ритуального пиття договір вважався укладеним і його умови вже не можна було змінити.

У звичаєвому праві північних та східних руських земель існував подібний обряд, для його позначення поряд із терміном «могорич» вживалися також терміни «запивки», «сприски», «литки» [1, с. 357]. На давність символу могорича вказує те, що аналогічний звичай у середні віки існував у праві польському (litkup, lidkup) та німецькому (litkouf) [18, с. 377], причому явно помітна спорідненість термінів для позначення цього обряду.

Таким чином, правові символи, які використовувалися у литовсько-руських правових обрядах другої половини XIV – першої половини XVII ст., мали для тогочасної людини глибинне значення, зрозуміле та цінне для всього суспільства. Виникнення правових обрядів та ритуалів із використанням таких символів, як земля, голова, рука, нога, відбулося ще у додержавну, язичницьку добу, коли панувало усне право; культура тієї доби була культурою не слова, а жесту. Після прийняття християнства правові обряди залишилися, але були переосмислені та набули релігійного забарвлення. Обряди та ритуали із використанням правових символів застосовувалися в усіх судах Литовсько-Руської держави і зберігалися в українських судах Речі Посполитої першої половини XVII ст. Тривале існування та значне поширення цих символів серед усіх верств українського населення було зумовлене міцною вкоріненістю норм звичаєвого права у колективну правосвідомість народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Павлов-Сильванский Н. Феодализм в России / Н. Павлов-Сильванский. – М. : Наука, 1988. – 515 с.
2. Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России / Н. Иванишев. – К. : Типография Фёдорова и Мин, 1863. – 76 с.
3. Ефименко А. Народный суд в Западной России / А. Ефименко // Русская мысль. – Кн. VII–VIII. – 40 с.
4. Владимирский-Буданов М. Обзор истории русского права / М. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 459 с.
5. Владимирский-Буданов М. Очерки из истории Литовско-Русского права / М. Владимирский-Буданов. – К. : Университетская типография, 1907. – 112 с.
6. Kulisiewicz W. «Postawienie czapki» – studium z dziejów litewskiego postępowania sądowego w XV i XVI wieku / W. Kulisiewicz // Czasopismo prawno-historyczne. – 1982. – Т. XXXIV.
7. Леонтович Ф. Старый земский обычай / Ф. Леонтович. – О. : Тип. А. Шульце, 1889. – 160 с.
8. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов / А. Афанасьев. – М. : Тип. Грачева и Комп., 1865. – 804 с.
9. Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
10. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права / Ф. Леонтович. – СПб. : Типография А. Сенцова, 1894. – 159 с.
11. Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединённых с ней владений (от 1387 до 1710 гг.), изданное Виленскою Археологическою Комиссиею / под ред. М. Круповича. – Вильно : Тип. О. Завадского, 1858. – 165 с.
12. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв. / І. Черкаський // Праці комісії для вивчення західно-руського та українського права. – Вип. 4–5. – К. : Видавництво ВУАН, 1928. – 714 с.
13. Акты о копных судах. – Вильна : Типография А.Г. Сыркина, 1891. – 578 с.
14. Российское законодательство X–XX вв / под ред. О. Чистякова. — М. : Юридическая литература, 1984. – 432 с.
15. Бедрій М. Спроба класифікації норм звичаєвого права / М. Бедрій // «Актуальна юриспруденція». Юридична науково-практична Інтернет-конференція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1166%3A020216-21&catid=141%3A1-0216&Itemid=175&lang=ru.
16. Грамоти 14 ст. / упоряд. М. Пешак. – К. : Наукова думка, 1974. – 219 с.
17. Розов В. Українські грамоти / В. Розов. – К. : Друкарня ВУАН, 1928. – 176 с.
18. Dąbkowski P. Litkup w prawie polskiem średniowiecznem. Przegląd historyczny / P. Dąbkowski / pod red. J. Kochanowskiego. – Warszawa : Skład główny w administracji tow. Mil. Hist., 1907. – 509 s.